

PROCESSOS PARTICIPATIUS PER AVANÇAR EN L'EDUCACIÓ PER AL CONSUM SOSTENIBLE

Resum

Durant la jornada escolar s'entrecruen coneixements, experiències, comprensions del món, valors, actituds i comportaments que reflecteixen la complexitat de la realitat circumdant. Això reclama preguntar-se de quina manera es pot abordar el complex entramat de cultures de consum en què es desplega l'experiència escolar i com podem aconseguir que l'aprenentatge per al consum sostenible arribi a ser un procés natural que generi una implicació cada cop més generalitzada en valors i actituds sostenibles. Per respondre aquests interrogants, durant el curs 2017-2018 es va iniciar un procés de recerca-acció participativa en un centre escolar de maternal i primera ensenyança del sistema educatiu andorrà amb l'objectiu de millorar l'impacte de l'educació en la formació de valors, actituds i comportaments de consum sostenible. Es tracta d'una investigació en curs en la qual participen alumnes, docents i altre personal de l'escola, i famílies. Aquest article se centra en el procés de diagnosi i ofereix una vista prèvia de les diferents accions formulades pels participants arran d'aquest procés.

Introducció

Si als anys seixanta s'ensenyava als consumidors com operar de manera eficient en les seves relacions amb el mercat, l'educació dels consumidors es proposa avui transformar persones i societats per tal d'afrontar els reptes actuals i futurs de les comunitats locals i de la ciutadania mundial (UNESCO, 2014a). Aquests reptes estan vinculats fonamentalment a la qualitat de vida de les persones, que depèn del grau de satisfacció adequada de les necessitats bàsiques (Max Neef *et al.*, 2010), així com de la salut i la integritat de les comunitats humana i ecològica de les quals som part (Capra, 1998; Galtung, 2003; ONU, 2012).

A Andorra hi ha diverses iniciatives des del Govern i l'educació formal. El Centre Andorra Sostenible² ofereix assessorament,

eines metodològiques, materials didàctics, facilitació d'activitats i tallers que tenen com a objectiu reforçar la tasca de les institucions educatives. A través del projecte «Escola Verda»,³ els centres escolars del país tenen l'oportunitat de compartir experiències, aprenentatges i recursos en trobades anuals, esdeveniments conjunts i per mitjà del blog del projecte. Una vintena d'escoles de diferents sistemes educatius que conviuen a Andorra s'han sumat a aquest projecte i això indica un cert grau de preocupació envers la millora educativa des del punt de vista de la sostenibilitat.

Arran d'exploracions preliminars en una escola verda del sistema educatiu andorrà, en el marc d'un projecte de tesi doctoral, es va dissenyar una recerca que es proposa contribuir al coneixement teòric en matèria d'educació per a la sostenibilitat des de la interlocució bàsica entre els diferents sectors que componen la comunitat educativa. La indagació parteix d'un enfocament complex que reuneix una perspectiva contextual, crítica i transformativa de l'educació per al consum sostenible (Murga-Menoyo, 2015).

Preguntes i objectius de la recerca

La pregunta que formula la recerca s'orienta a esbrinar de quina manera incideixen les actuacions educatives i les experiències de l'alumnat durant la jornada escolar en la formació d'estils de vida, i amb quines estratègies podem millorar l'impacte de l'escola en el desenvolupament d'actituds, valors i comportaments de consum sostenible.

Per respondre aquests interrogants, s'han plantejat els objectius generals següents:

1. Esbrinar quines activitats són necessàries per millorar l'impacte de l'escola en la formació de valors, actituds i comportaments de consum sostenible.
2. Formular un pla d'acció de millora.
3. Implementar el pla d'acció de millora.

Autora:

Liliana Aura Trifu

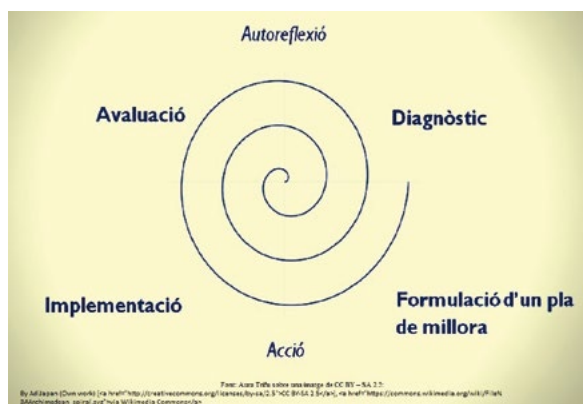
Doctoranda en el Programa Internacional d'Estudis de Pau, conflicte i desenvolupament de la Universitat Jaume I¹

¹ L'autora agraeix l'ajut per al pagament de matrícula dels estudis de tercer cicle al Govern d'Andorra AMTC0063-AND/2017.

² <http://www.sostenibilitat.ad/>

³ <http://www.escolaverda.ad/>

4. Descriure la potencialitat de les accions implementades per millorar les pràctiques educatives i per transformar la cultura escolar cap a la sostenibilitat.

[[CC BY-SA 2.5](http://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.5)], [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:3AArchimedean_spiral.svg] via Wikimedia Commons

L'espiral de la recerca-acció (Aura Trifu sobre una imatge de Adijapan CC BY-SA 2.5).

Marc teòric

L'educació per al consum sostenible forma part integral de l'Educació per al Desenvolupament Sostenible (ONU, 2012; UNESCO, 2014b). Es planteja com una educació en els valors de la pau i la sostenibilitat, i una educació per a la ciutadania global (McGregor, 2002; Thorensen, 2002; Kallhoff, 2016). El seu objectiu és formar ciutadans i ciutadanes conscients, que en el seu paper de productors-consumidors considerin els efectes presents i futurs de les seves actuacions sobre la humanitat i el planeta (Thorensen, 2002). Entre aquests valors hi ha la solidaritat sincrònica (amb les generacions presents) i diacrònica (solidaritat amb les generacions futures) (Galtung, 2003), la unitat de la vida, el respecte a la diversitat, i l'equitat (Carta de la Terra, 2000; PNUMA, 2002). Un paper clau el té el valor de la cura entès com un valor humà i de la ciutadania que va més enllà de l'esfera privada per tal de desenvolupar la consciència de la interconnexió global, la consciència de com les polítiques públiques i les decisions privades afecten en proximitat i en distància (Comins Mingol, 2008).

El *consum sostenible* és un terme genèric en el qual consum i producció estan interconnectats. Segons la definició d'Oslo, significa l'ús de béns i serveis que responen a les necessitats

bàsiques i milloren la qualitat de vida, minimitzant l'ús de recursos naturals, materials tòxics i emissions de residus i contaminants durant el cicle de vida, per no posar en perill les necessitats de les generacions futures.⁴

El caràcter contextual i participatiu de la recerca

Els treballs conjunts duts a terme sota la coordinació de la UNESCO subratllen el caràcter endogen del desenvolupament sostenible, que s'ha de generar des de l'interior de les comunitats que s'organitzen per analitzar els seus problemes i buscar solucions amb les quals puguin potenciar al màxim les seves possibilitats (Murga-Menoyo, 2015). En matèria d'educació, això significa que els valors, les actituds, les habilitats i les competències necessàries per a un desenvolupament sostenible es generen tenint en compte les especificitats del context educatiu i les influències que rep des de l'entorn –local, nacional, regional i mundial– al qual pertany (UNESCO, 2014a).

L'escola és un espai clau de socialització caracteritzat per una gran diversitat de mirades, valors i actituds que reflecteixen la realitat plural en la qual està immersa. A més dels estils de vida propis de cada família, de les polítiques governamentals i locals i de les pràctiques de mercat, les experiències viscudes durant les jornades escolars contribueixen a la formació i transformació dels estils de vida dels seus components. Per tal de reflectir la complexitat de la realitat en la qual es despleguen els processos d'aprenentatge (Morin, 1999), la construcció del coneixement ha de ser participativa i intersubjectiva (Martínez Guzmán, 2009; UNESCO, 2012), és a dir, que s'ha de nodrir de la interlocució bàsica entre vivències, percepcions i perspectives de les persones participants.

S'ha observat que la participació activa i democràtica és una manera de conciliar dos pols aparentment en conflicte: la diversitat i l'equitat (Traver *et al.*, 2010), per tant contribueix a conrear competències socials i valors de la ciutadania (BOPA, 2015). Com tota educació significativa i que es proposa tenir efectes en la vida quotidiana, l'educació del consum exigeix una anàlisi de la realitat immediata i propera capaç de portar a la selecció de problemes concrets, identificar les connexions entre aquests problemes i la realitat global, i abordar el diàleg que emergeix entre aquestes realitats (Cabezudo i Haavelsrud, 2007).

⁴ <http://enb.iisd.org/consume/oslo004.html>. [Consulta: 19 juny 2018].

Al mateix temps, si bé l'escola és la institució on s'imparteix l'educació formal, intencionada, quant a educació en valors i actituds que generin comportaments sostenibles de consum, l'aprenentatge espontani, no intencionat, té un paper igual d'important (OECD, 2010; UNESCO, 2015). Això significa que la indagació en la millora de l'educació pel que fa al desenvolupament d'estils de vida sostenibles ha de tenir en compte el modelatge i la socialització entre iguals.

Disseny metodològic

Amb la finalitat de contribuir al desenvolupament d'un cos de coneixement teòric rellevant capaç de generar efectes en la vida quotidiana, s'ha volgut posar en diàleg la teoria amb els coneixements adquirits en la pràctica diària del context de la recerca i amb les experiències dels participants en l'estudi. Per tant, s'ha triat com a opció de disseny metodològic la recerca-acció participativa (Stringer, 2008; Hernández Sampieri *et al.*, 2010).

Segons León i Montero, «mitjançant un procés de recerca amb passos "en espiral", s'investiga al mateix temps que s'intervé» (Hernández Sampieri *et al.*, 2010: 509). La recerca-acció és dinàmica: es basa en el flux continu d'acció i (auto)reflexió per diagnosticar, examinar solucions, posar-les en pràctica, avaluar-les i ajustar-les perquè responguin a les particularitats de la realitat estudiada. D'acord amb Sandin (Hernández Sampieri *et al.*, 2010), la recerca-acció es construeix des de la realitat educativa i implica la seva transformació i millora; parteix de problemes pràctics i contextualitzats i comporta la col·laboració total de les persones participants en la detecció de necessitats, el plantejament de problemes, la

cerca de solucions i la seva implementació, ja que són elles les expertes en la problemàtica a resoldre.

En la nostra recerca, la indagació i recollida de la informació principalment qualitativa es complementen amb la recollida i l'anàlisi de dades quantitatives (Stringer, 2008).

El diagnòstic social participatiu com a estratègia de recerca-acció.

El procés de recerca-acció es fa en quatre cicles: diagnosi, formulació d'un pla de millora, implementació del pla i avaluació.

Peral cicle de diagnosi vam utilitzar l'estratègia del diagnòstic social participatiu (DSP), que es va iniciar l'octubre del 2017. Experiències de DSP realitzades des de la Universitat Jaume I secunden l'ús d'aquesta estratègia a fi de facilitar espais de reflexió col·lectiva per construir objectius comuns i generar processos creixents de participació-acció (Lobillo, 2002). En la present recerca s'ha utilitzat l'estratègia del diagnòstic social participatiu per generar diàlegs entre diferents sectors de la comunitat educativa amb la finalitat de conèixer la pròpia realitat per transformar-la des del punt de vista de l'educació per al consum sostenible. Al llarg de tot el procés es van fer esforços per recollir les perspectives genuïnes dels alumnes.

El cicle de diagnosi es va fer en tres fases:

- 1) Construcció d'un marc de referència comú
- 2) Cerca de necessitats
- 3) Priorització

En la primera fase, l'objectiu va ser definir de manera conjunta un imaginari comú de la problemàtica que es volia estudiar. Això significa definir, des de les perspectives de les persones participants, què s'entén per educació per al consum sostenible. D'aquesta manera es pretenia obtenir un marc de referència compartit que orientés les activitats de la recerca-acció.

L'objectiu de la segona fase de diagnosi va ser identificar necessitats de la comunitat involucrada en el procés de recerca pel que fa a la transformació de la seva realitat cap a la sostenibilitat educativa.

En la fase de priorització es perseguia especificar quines de les necessitats identificades s'investigarien amb prioritat, és a dir, quines accions es posarien en pràctica durant el curs escolar per explorar la seva potencialitat transformadora.

Modalitats de participació

A. Participació directa

Basant-nos en el criteri de la *purposive sample* que descriu Creswell (Stringer, 2008: 43), es va ampliar la Comissió d'Escola Verda del centre escolar participant⁵ (d'ara endavant *comissió*), per obtenir la representació de tots els sectors que componen la comunitat educativa. Formen part d'aquesta comissió alumnes de cada cicle de primera ensenyança i col·lectius adults, amb una representativitat adequada pel que fa al gènere: docents d'infantil i primària, equip directiu, personal col·laborador i administratiu, personal tècnic de manteniment, monitors de migdia, famílies.

Durant el cicle de diagnosi, els membres de la comissió van participar individualment i de manera col·laborativa per recopilar, analitzar i interpretar dades, identificar problemes específics, reflexionar, buscar solucions i prioritzar. Per als treballs col·lectius, la comissió va participar en deu reunions de grup focal (*focus group*) per generar informació d'acord amb els objectius de la recerca, analitzar-la, interpretar-la i actuar en conseqüència (Stringer, 2008).

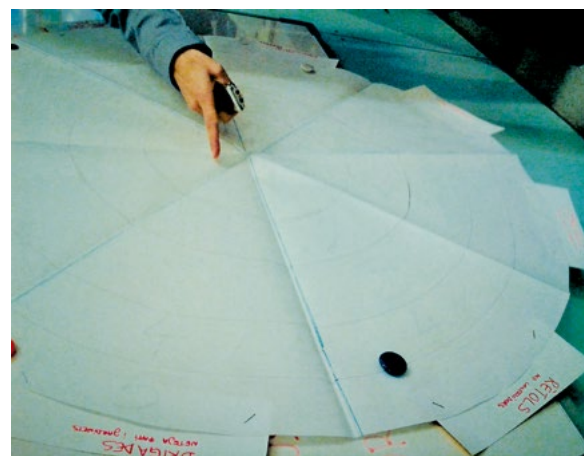
En les primeres reunions, la comissió va construir una definició operativa de l'educació per al consum sostenible i va dur a terme una primera fase de cerca de necessitats que va generar vuit propostes per al pla de millora.

B. Participació indirecta

Per tal d'incorporar la comunitat educativa en conjunt al cicle de diagnosi, la comissió va dissenyar i administrar diferents tècniques de recollida de dades qualitatives i quantitatives (Hernández Sampieri *et al.*, 2010; Chevalier i Buckles, 2011).

Per aconseguir la *participació de l'alumnat* es van utilitzar dues tècniques:

1) La tècnica de la roda socràtica. S'utilitza en investigacions col·laboratives per avaluar un o diversos elements o alternatives mitjançant l'ús de diferents criteris. (Chevalier & Buckles, 2011: 47). Es va confeccionar un disc de paper dividit per tants eixos com propostes havien sorgit de la comissió en la primera fase de cerca de necessitats. En va resultar una roda que semblava una pizza amb vuit porcions. Cada tros de pizza tenia marcat el nom de la proposta. Amb cercles concèntrics es va dividir la roda en cinc zones que representaven el grau de preferència dels alumnes: de l'1 (poc preferida) al 5 (molt preferida). Amb l'ajuda d'aquesta tècnica, els alumnes van poder valorar quines de les accions proposades per la comissió seria important de fer a l'escola per aprendre a ser sostenibles. La roda es va administrar en horari lectiu a cada una de les classes de primera ensenyança del centre. Abans s'iniciava una discussió del grup classe entorn del significat de la paraula *sostenibilitat*.

2) Era important conèixer també què pensaven els alumnes que s'hauria de millorar, quins eren els aspectes en els quals la comissió no havia pensat i que per a ells i elles eren importants. I era útil recollir algunes propostes que

⁵ Escola Andorrana de maternal i 1a ensenyança d'Ordino: <http://adord.educand.ad/>

ajudessin la comissió a dissenyar accions engrescadores per a l'alumnat. Per tant, a la planta baixa de l'edifici escolar es va col·locar una urna en la qual es va convidar els alumnes a dipositar les seves propostes.

En la roda socràtica van participar 193 alumnes de primera ensenyança, i en la urna es van dipositar 25 propostes.

Pel que fa a la *participació dels adults* que no formen part de la comissió, es va fer una consulta que els ha permès involucrar-se en el procés de recerca en funció de la seva disponibilitat de temps. Per tal d'obtenir una ràtio de participació satisfactòria, la comissió va resoldre confeccionar un full de consulta d'entrega personalitzada que constava de dues parts:

- a) un qüestionari amb el qual es convidava els adults de la comunitat educativa a valorar les propostes de la comissió utilitzant una escala de Likert,
- b) una enquesta amb preguntes obertes a través de la qual els adults de la comunitat educativa podien expressar la seva idea del que és la sostenibilitat, assenyalar aspectes que consideren que és important canviar i fer propostes sobre com es podrien realitzar aquests canvis.

Es van enviar 344 fulls de consulta, 288 dels quals a les famílies. La ràtio de resposta va ser del 33% en el cas dels qüestionaris de valoració i del 27% pel que fa a les enquestes amb preguntes obertes.

C. Participació circumstancial o de suport

Durant el procés de diagnosi tothom va poder formar part de la recerca. Per exemple, alguns mestres es van implicar en la realització de la roda socràtica, treballant prèviament la informació amb els alumnes o facilitant les reflexions preliminars lligant-les a la temàtica que havien treballat recentment a l'aula. A més, el col·lectiu docent va autoritzar la realització d'aquesta tècnica en horari lectiu. Així mateix, les tutores i les col·laboradores d'aula van repartir els fulls de consulta als alumnes perquè els portessin a les famílies. Les col·laboradores administratives van ajudar a imprimir-los i distribuir-los. Les coordinadores dels serveis de migdia van col·laborar perquè els monitors poguessin participar en la comissió. Perquè els alumnes de la comissió poguessin participar en els *focus groups*, va ser necessària

la col·laboració de monitores de pati i menjador. Els representants de pares van fer divulgació del projecte en els canals de comunicació amb famílies. L'equip de direcció va col·laborar per organitzar i coordinar les diferents activitats de diagnosi. Moltes famílies van ajudar a difondre els missatges de la comissió en les diferents etapes del procés, i van encoratjar els alumnes a participar en la recerca.

Resultats del diagnòstic social participatiu

Marc de referència de la recerca

La primera fase del cicle de diagnosi es va iniciar amb discussions enfocades a entendre quins significats tenien per als participants conceptes bàsics com *consum*, *necessitats*, *sostenibilitat*, i com es vinculen aquests conceptes amb el valor de la cura. Van emergir significats molt diversos. Dins d'aquesta diversitat, els participants van deliberar que educar per a un consum més sostenible significa ensenyar i aprendre a:

- Cuidar les persones i nosaltres mateixos, les coses, els espais i la natura.
- Consumir, utilitzar i produir allò que és necessari aprofitant bé els recursos i sense malgastar.
- Reutilitzar les coses que tenim abans d'utilitzar-ne de noves.
- Produir coses que es puguin reutilitzar.
- Reciclar allò que no es pot tornar a fer servir.

Alternatives de millora

En la fase de cerca de necessitats es va produir un volum important d'informació molt diversa. La comissió va analitzar i interpretar aquesta informació per tal de formular un pla de millora que la comunitat educativa havia d'implementar durant el curs escolar. D'acord amb l'espiral *Look-Think-Act* descrita per Stringer (2008), es va contrastar la informació generada en els grups focals amb la informació obtinguda en la consulta dirigida a la comunitat educativa en conjunt i amb la teoria en la qual es basa la recerca. Aquesta triangulació va permetre verificar el grau d'adequació de les diferents propostes aparegudes en la cerca de necessitats als objectius de la recerca, i prendre decisions en la fase de priorització.

Arran d'això van emergir cinc accions per implementar durant el curs escolar:

1) Organitzar una botiga d'intercanvis.

Es tracta de dedicar un espai permanent dins l'edifici de l'escola on els alumnes i les seves famílies puguin portar durant el curs escolar roba i calçat, disfresses, material d'esquí i material escolar que ja no fan servir i pot ser aprofitat per altres. Amb aquesta acció es vol conscienciar sobre la reutilització dels objectes del nostre dia a dia.

2) Elaborar una guia de bones pràctiques.

La finalitat d'aquesta acció és oferir un marc d'actuació sostenible a la comunitat educativa a través d'un document que recull esforços que s'estan fent des de diferents àmbits d'actuació: a l'escola, a casa i en l'espai de transició. Per tal de consolidar-los i fer-los extensos, la guia ha d'integrar aquests esforços amb reptes i exemples de solucions per al consum sostenible en situacions concretes. Així, es vol respondre a diferents necessitats respecte al consum de paper, al malbaratament d'aigua, a la mobilitat, al consum de productes de proximitat i l'ús de vaixel·la reutilitzable, entre d'altres.

3) Organitzar una trobada amb tots els col·lectius de la comunitat educativa per presentar la guia de bones pràctiques.

Amb l'objectiu de presentar la guia de bones pràctiques en un entorn informal, es proposa crear un espai engrescador d'interacció i reflexió. També es veu com una solució per fomentar la col·laboració entre diferents sectors de la comunitat educativa i amb entitats externes, mitjançant activitats que fomentin valors, actituds i comportaments sostenibles de consum d'una manera lúdica.

4) Crear brigades de neteja.

A través d'un aprenentatge vivencial i participatiu, es vol engegar un procés de conscienciació sobre les conseqüències del nostre comportament de consum (excés de residus dels embolcalls dels esmorzars) en el medi ambient, i alhora fomentar la cura dels béns col·lectius.

5) Posar rètols amb imatges d'exemples de deixalles als diferents contenidors.

Aquesta acció pretén conscienciar els alumnes i ajudar-los a fer un triatge correcte de residus. Per tal d'aprofitar materials confeccionats per la Comissió d'Escola Verda en els anys anteriors amb la participació d'alumnes, es va decidir acompanyar l'acció amb un mural de sensibilització al passadís del pati de primera ensenyança.

Totes les accions formulades a partir del diagnòstic social participatiu es van posar en marxa durant el curs escolar 2017-2018.

Consideracions finals

Els processos participatius donen la possibilitat a tots els membres de la comunitat de sentir-se part del canvi. Això incrementa les probabilitats d'èxit en la implementació de les alternatives de solució. Al mateix temps, aquests processos exigeixen conciliar diversitat de perspectives per tal de formular accions que donin resposta a les necessitats de la realitat estudiada.

Per al centre participant va ser la primera experiència que reunia tots els sectors de la comunitat educativa en treballs presencials que van des del diagnòstic fins a la presa de decisions per al disseny d'un pla de millora. Les persones participants en la comissió van aprendre a treballar amb altres col·lectius i a acceptar perspectives diferents. Això els va ajudar a adonar-se de la pluralitat de mirades que hi ha dins la comunitat educativa i a col·laborar per dissenyar tècniques que permetin conèixer millor aquesta pluralitat.

Quan es tracta d'una comunitat heterogènia, cal sensibilitat, sentit comú, flexibilitat i creativitat per adaptar tècniques d'investigació i aplicar dinàmiques interactives, així com eines visuals i ajustades a les característiques del grup. I cal adaptar el procés als ritmes dels diferents participants. Gestionar el temps planteja reptes importants en aquest tipus de recerca i l'èxit depèn de la col·laboració de les persones participants.

La varietat de la informació generada en la cerca de necessitats va ajudar els membres de la comissió a prendre consciència de la complexitat del problema de l'educació per al consum sostenible i de la importància d'incidir-hi des de diferents àmbits d'actuació i a diferents nivells de concreció: des de fomentar el triatge correcte de deixalles fins a generar canvis més profunds en els patrons de consum.

Hi ha diferents modalitats de participació i és important reconèixer tots els esforços perquè la recerca i els seus resultats són possibles gràcies a les sinergies que es generen entre tots aquests tipus de col·laboracions. Al mateix temps, aquest reconeixement contribueix a despertar la consciència que cada persona pot aportar la seva part a la sostenibilitat. Tant les grans resolucions com els petits gestos diaris compten.

BIBLIOGRAFIA

- BOPA (2015). *Decret d'ordenament de l'educació bàsica obligatòria del sistema educatiu andorrà*. Govern d'Andorra.
- CABEZUDO, A.; HAAVELSRUD, M. (2007). «Rethinking peace education». A: WEBEL, C., & GALTUNG, J. (eds.). *Handbook of Peace and Conflict Studies*. Routledge, p. 279-296.
- CAPRA, F. (1998). *La trama de la vida. Una nueva perspectiva de los sistemas vivos*. Barcelona: Anagrama.
- *Carta de la Terra* (2000). <<http://earthcharter.org/discover/history-of-the-earth-charter/>>. [Consulta: 12 setembre 2016].
- CHEVALIER, J. M.; BUCKLES, D. J. (2011). *Guía para la Investigación, la Evaluación y la Planificación Participativas*. Ottawa, Canadà: SAS2 Dialogue.
- COMINS MINGOL, I. (2008). *La ética del cuidado y la construcción de la paz*. Barcelona: Icaria.
- GALTUNG, J. (2003). *Paz por medios pacíficos. Paz y conflicto, desarrollo y civilización*. Bilbao: Bakeaz.
- HERNÁNDEZ SAMPIERI, R.; FERNÁNDEZ COLLADO, C.; BAPTISTA LUCIO, P. (2010). *Metodología de la investigación*. Ciutat de Mèxic: Mc Graw Hill.
- KALLHOFF, A. (2016). «The Normative Limits of Consumer Citizenship». *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 29(1), p. 23-34.
- LOBILLO, J. (coord.) (2002). «Experiencias de diagnóstico rural participativo». *Dossiers d'extensió universitària*, 2. Universitat Jaume I.
- MARTÍNEZ GUZMÁN, V. (2009). *Filosofía para hacer las paces*. Barcelona: Icaria.
- MAX-NEEF, M.; ELIZALDE, A.; HOPENHAYN, M. (2010). *Desarrollo a escala humana*. Santiago de Chile: Biblioteca CF+S.
- MCGREGOR, S. (2002). «Consumer Citizenship: A Pathway to Sustainable Development?». *Keynote at International Conference on Developing Consumer Citizenship* [Abril, 2002], Hamar, Noruega.
- MORIN, E. (1999). *Los siete saberes necesarios para la educación del futuro*. França: Unesco.
- MURGA-MENOYO, M. A. (2015). «Competencias para el desarrollo sostenible: las capacidades, actitudes y valores meta de la educación en el marco de la Agenda global post-2015». *Foro de Educación*, 13(19), p. 55-83.
- OECD (2010). *The Nature of Learning: Using Research to Inspire Practice*. OECD Publications.
- ONU (2012). «Marco decenal de programas sobre modalidades de consumo y producción sostenibles». *Rio + 20. Conferencia de las Naciones Unidas sobre el Desarrollo Sostenible*. Rio de Janeiro: ONU.
- PNUMA (2002). *Ética, Vida, Sustentabilidad. Programa de las Naciones Unidas para el Medio Ambiente. Red de Formación Ambiental para América Latina y el Caribe*. Mèxic.
- STRINGER, E.T. (2008). *Action Research in Education*. Nova Jersey: Pearson Education Inc.
- THORESEN, V. (ed.) (2002). *Developing Consumer Citizenship. Progress Report*. Hamar, (20-23 abril 2002). Hedmark University, Noruega.
- TRAVER MARTÍ, J.; SALES CIGES, A.; MOLINER GARCÍA, O. (2010). «Ampliando el territorio. Algunas claves sobre la participación de la comunidad educativa». REICE. *Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación*, 8(3), p. 96-119.
- UNESCO (2012). «Forjar la educación del mañana. Decenio de las Naciones Unidas de la Educación para el Desarrollo Sostenible». *Informe 2012 (abreviado)*. París: UNESCO.
- UNESCO (2014a). *Declaración de Aichi-Nagoya sobre la Educación para el Desarrollo Sostenible*. Conferència Mundial Aichi-Nagoya (Japó), 10-12 de novembre.
- UNESCO (2014). *Hoja de ruta para la ejecución del programa de acción mundial de Educación para el Desarrollo Sostenible*. París: UNESCO.
- UNESCO (2015). *Replantear la Educación. ¿Hacia un bien común mundial?* París: UNESCO.